

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXV (2017),
Книжка / Issue 2

АРМЕНИЯ МЕЖДУ ЗОРОАСТРИЙСКИЯ ЧУК И ХРИСТИЯНСКАТА НАКОВАЛНЯ

Петър ГОЛИЙСКИ

ARMENIA BETWEEN ZOROASTRIAN HAMMER AND CHRISTIAN ANVIL

Petar GOLIYSKI

Abstract: In 301 AD Armenia was converted to Christianity by its King Tiridates or Trdat III (287–330) who thus turned his country into the first state worldwide which embraced Christianity as its official religion. Moreover, Armenia is the first country to tear away from the grip of the Zoroastrian religion for the sake of its faith in Christ, which further resulted in fierce wars between Armenians and Persians. If conversion to Christianity, however, was a single event, the Christianization of Armenia had become a harrowing and meandering process, spanning over 250 years, nevertheless that in the collective consciousness of Armenians of today it is regarded as a one-off event and an irreversible process. Meanwhile, the conversion to the new religion opened the gap of ambivalence between its elites – on the one hand were the pro-Christian and the pro-Roman aristocratic fractions, and on the other hand were the pro-Zoroastrian and the pro-Persian ones. Throughout the 4th century AD those groupings were leading bitter struggles against one another and the conflict between them underlay all misfortunes and incursions which befell Armenia in the same century.

The Anti-Christian hostility amongst the population and among aristocracy in particular came to the surface yet in 330, when Tiridates III, dwelling in seclusion, was poisoned by nobles who remained faithful to the old religion, customs and mores. During the reign of King Tiran (338–345) the abandonment of Christianity by a considerable number of aristocrats, obviously adopted pro forma, and their return to the old gods and traditions, became an apparent fact, based on a report of the historian Pavstos Buzand (Faustus of Byzantium). During the reign of Arshak II (345–368) and Pap (368–374) polygamy among aristocracy not only persisted, but the monarchs themselves had been charged by the church hardliner Pavstos Buzand with heathenism. Yet another custom had been preserved by Armenian aristocracy for a long time, which was most probably adopted by the Parthians; namely the incestuous marriages between close relatives aimed at creating a master race. This convention was forbidden at the Council of Ashtishat in 354 and once again banned at the Council of Shahapivan in 444, which evidences that at least 150 years following conversion to Christianity Armenian upper classes had been adhering to the pre-Christian traditions without the slightest bashfulness.

In the 4th century the Armenian Church was not particularly successful in the Christian taming of the spirit and mores of Armenian elites and among them the oriental tendency to sadistic cruelty inherited from the pre-Christian age persisted as strong as before. During the age of Khosrov III (330–338) the whole family of the rebelling general Databen had been massacred without distinction of gender and age, and Databen himself had been lapidated. In 371 when King Pap restored his ruling in Armenia, his loyal general Mushel Mamikonean destroyed the newly built Zoroastrian ‘*atrushans*’ (fire temples), and the followers of Mazdaism had been burned alive. Many chiefs of strongholds who had taken the side of the Sassanids were captured, flayed alive and their skins were stuffed with straw and placed as puppets along the walls of their own fortresses. In 373 the Armenian nobleman Mehruzhan Artsruni, commander of the Persian troops which had been devastating Armenia for years, and who returned to Zoroastrianism, was executed in no less a sadistic manner. A red-hot spit was placed on his head instead of a crown.

Armenian common people also found it difficult to espouse Christianization. The *Life of Mashtots*, for instance, refers to the fact that in 395–396 the future inventor of Armenian alphabet had been a missionary amongst the still pagan population of the Gotln canton. Yet much more indicative was the statement of the eyewitness Yefishê that on the night of May 25th, 451 to May 26th, before the crucial Avarayr battle, being the first armed struggle in the world in defence of Christianity, there had been some warriors in the Armenian rebel army which had not yet been converted to Christianity and who were baptised hours before taking the field with the Persians. Meanwhile, however, during the said rebellion two of the most powerful Armenian noblemen, Vasak Siuni and Shavasp Artsruni deserted to the side of the Persians and

openly returned back to Zoroastrianism, followed by not a few other noblemen and some of the common people. Sometime later Movses Khorenatsi, a prominent historian, when speaking of the poisoning of King Tiridates III, sorrowed for the fact that about that time (circa 480) the people was still a stranger to the beliefs of Christianity and persisted in adhering to the old faith and mores.

The last attempt of the Sassanids to restore Zoroastrianism in the vassal Armenia dates back to the 560, during the age of the Persian *marzpan* (governor) Denshapuhr. He rebuilt the fire temple in the area of R'shtunik', destroyed in 451, and constructed a new, vast temple in the old Armenian capital Dvin. Asoghik, a historian of the late 10th century, reports that many were killed because of their refusal to follow Zoroastrianism. In 572, during the third anti-Persian rebellion, the Dvin temple was destroyed by Armenians.

These events marked the last manifestations of the collision between the Saint Cross and the Sacred Fire in Armenia. A couple of decades later the Arab invasion in the Middle East put an end to their centuries-old enmity.

Key words: Armenia, Parthians, Persians, Tiridates III, Tiran, Arshak II, Council of Shahapivan, Mazdaism, Zoroastrianism, conversion to Christianity, Pavstos Buzand, Movses Khorenatsi.

Рухването на Асирийската империя през 608 г. пр.Хр. променя цялостно политическия пейзаж на древната Предна Азия. На нейно място се издига Нововавилонското царство, а на север от Месопотамия, царството Урарту (или Ванското царство), разнебитено от нашествията на асирийците, скитите и кимерийците, е превърнато във васал от новата велика сила на Изтока – Мидия. Около 590 г. пр.Хр. мидийците унищожават и последните остатъци от независимостта на Урарту, отприщвайки по този начин нови етнически процеси в Задкавказието, на които било отредено да доведат до образуването на древноарменската народност.

Арменците проникват в земите на Урарту постепенно, дори неусетно. Първоначално самите урарти ги заселват на своя територия като военнопленници и зависимо население, а изглежда по-късно, успоредно с напредващия процес на дезинтеграция на Ванското царство, урартските царе вече не са били способни да попречат на разпространението на арменски елемент на своя територия [История на арменския народ. 1998, с. 28]. Древните арменци, индоевропейци по език, стари изселници в Анатолия от Тесалия на Балканите [Страбон, Кн. XI, гл. IV, 8; гл. XIV, 12; Херодот, Кн. VII, 73; Ծիրախոցի: Եվրոպացի, Ժ:], упражняват демографски натиск спрямо Урарту откъм района, известен по-късно като Малка Армения – триъгълника между Кападокия, горното течение на река Ефрат и Понт южно от град Трапезунд. Когато около 590 г. пр.Хр. мидийците окончателно приключват с независимостта на Урарту, северно от Асирия истинските господари са вече арменците, явно превъзхождащи завареното население във военното дело и като обществена организация. Около 570 г. пр.Хр. на територията на Урарту възниква първата арменска държавна формация, начело с монарха Еруанд/Йеруанд (в новоарменско четене Ерванд/Йерванд), родоначалник на династията Еруандуни (Ервандидите), която била родом от областта Мана, Западна Мидия [Հայ ժողովրդի պատմություն. 1971, էջ 71; Голийски, П. 2013, с. 23–26].

Арменците успяват да отстоят за кратко независимостта си. В иранския свят се надига нова сила, която помита довчерашните мидийски властелини на Предна Азия. През 550 г. пр.Хр. Мидийската империя рухва под напора на персите. Арменците, които политическата целесъобразност е наредила сред враговете на мидийците, влизат в съюз с персите като техни васали и през 539 г. пр.Хр. арменският цар Тигран дори участва в превземането на Вавилон от Кир, което му осигурява две десетилетия добри отношения с персите и приятелството на Ахеменидите. Скоро след това обаче поради не съвсем ясни съображения арменците застават на страната на персийските врагове по време на бунта на мага Гаумата. В периода 20 май 522 г. – 11 юни 521 г. пр.Хр., както става ясно от втората колона на Бехистунския надпис на цар Дарий I, арменците са разбити в пет сражения от персийската войска, водена от арменец Дадарши(ш) и от персиеца Ваумиса, след което Армения е принудена да капитулира и е сведена до статута на 2 сатрапии, обособени в рамките на Персийската империя. До 330 г. пр.Хр. арменците ще живеят под властта на персите, един двувековен период, за който историческите сведения са оскъдни, но именно през който протича първата мощна вълна на налагане на иранското културно, държавно-административно и религиозно влияние в Армения.

В състава на Персийската империя Армения е държана не чрез силови методи, а чрез сродяване на представители на местната династия с Ахеменидската – един модел, който персите практикували масово. Тясното привързване на арменската династия към Ахеменидите изглежда е било допълнителен

стимул за проникването на иранското културно влияние в Армения, особено сред висшите класи. Красноречив пример в това отношение е, че всичките арменски сатрапи и царе чак до края на династията на Арташесидите (старм. Арташесееан, 189 г. пр.Хр. – 2 г. сл.Хр.) носят ирански имена. Както и остават верни на Ахеменидите чак до разгрома им при Гавгамела. Какви са били конкретните пътища за проникването на персийското (и мидийското) културно влияние между VI и IV век пр.Хр. е трудно да се каже поради крайната оскъдица на данните. Очевидно мощен източник на такова влияние е бил арменският сатрапски двор, в който знатните персийски съпруги са пристигали със свой многоброен антураж. Друг важен път за навлизането на персийски традиции сред арменците е фактът, че Ахеменидите създават имперски модели за подражание в управлението и в материалната и духовната култура, които дори и 200 години след рухването на Персийската империя биват следвани от династиите в Армения, Кападокия, Комагена, Софена, Атропатена, които не се колебаели да изтъкват мнимото или реалното си родство с Ахеменидите.

Ахеменидската епоха е времето и на първото проникване и разпространението на зороастризма (маздеизма) в Армения. То започва по времето на Ксеркс I (486–465 г. пр.Хр.), съдейки по един един надпис на този цар до езерото Ван. Обаче същинското разпространение на тази религия в Араратската земя датира от времето на Артаксеркс II (404–359 г. пр.Хр.) [Голийски, П. 2013, с. 278–282]. Малко след смъртта му персийското величие е преломено от Александър Македонски и под напора на морските вълни на елинизма зороастрийският огън започва бавно (но не и окончателно) сред облаци пара да гасне в цяла Предна Азия. Армения, която до края на живота на могъщия завоевател не е покорена от македонците, заедно с Кападокия остава убежище на маздеизма западно от собствено иранските земи, но въпреки това не успява за изгради дига против вълните на елинизма, заливащи териториите на бившата Ахеменидска империя. Около 211 г. пр.Хр. старата династия на Ервандидите губи властта и начело на Велика Армения застава като сатрап и васал на мощното Селевкидско царство Арташес (гр. Артаксеркс). Две десетилетия по-късно след като римляните разгромяват катастрофално Селевкидите при Магнезия, Арташес надига глава и се обявява за независим владетел. По време на дългото управление на Арташес I (189–160 г. пр.Хр.) са поставени основите на модерната държавност на древна Армения, която оттогава се превръща във фактор в международната политика в Предна Азия. Пак по времето на Арташес I започва и процесът на проникване на елинизма сред висшите арменски класи, който си пробива път в съревнование с наследените от урартско време култове и културни традиции и с тези, които се били инфилтрирани по време на двувековното персийско господство. Елинизацията на арменските висши класи достига своя връх при цар Артавазд II (55–34 г. пр.Хр.), известен не само с трагичната си смърт като пленник на римлянина Марк Антоний, но и с голямата си любов към античния театър, с историческите си съчинения и пиеси, написани на гръцки език, за жалост недостигнали до нас. След смъртта му Армения навлиза в период на политическа нестабилност, характеризираща се с честата смяна на владетелите, едни от които са римски марионетки, а другите са протежета на новата иранска велика сила – Партската империя. През 66 г. сл.Хр. най-сетне този десетилетен монархически кадрил приключва с договор между Рим и Партия, даващ възможност на Армения да си отдъхне и спокойно да се развива, но който я поставя в положението на двоен васал – юридически и политически от Рим и династичен и политически от Партия, която получава правото да назначава за царе на Армения младши представители на своята Аршакидска династия при положение, че новият владетел бъде одобрен от Рим.

С идването на новата партска династия на Аршакидите в Армения започва процес на реиранизация на висшите арменски класи, но този път иранизмът настъпва и надолу, към простолюдията. Моделът на държавно управление е изграден ако не като пълно копие, но по силно подобие на партския, като „правителството“ било съставено от шестима „министри“, представители на 6 от 10-те велики рода на страната, които предавали наследствено на потомците си заеманите постове. Начело им бил царят [Голийски, П. 2013, с. 278–282]. Стремехът да се имитира партския държавно-обществен модел стига дотам, че в един късен арменски текст от X век, съставен на базата на по-стари документи, се твърди, че броят на *бардзовете* (престолите), тоест на едрите аристократични фамилии в Армения, бил 400. Същият брой на едрите (прото)феодални домове в Партия обаче посочва историкът Юстин през II век [Justinus, 1853. XLI, 2–6] и съвпадението с броя на арменските родове в паметника от X век издава отчетливия стремеж към отъждествяване и сродяване с партския обществен и политически модел. Коего не е странно, като се има предвид, че съгласно политическата теория на Аршакидите

арменският им клон бил втори от общо четирите в партската система от подвасални държави и в случай, че старшият клон отмере или бъде унищожен, следващият в йерархията имал законното право на престола на Персия¹, за което свидетелстват арменският оригинал и гръцката версия на писалия през V век Агатангелос [Ագաթանգեղոս. Հինիս Ա; Muradyan, G., Topchyan, A. 2008]. Именно поради този свой привилегирован статут арменските Аршакиди обявяват през 227 г. война на Сасанидите, след като те свалят и физически почти напълно изтребват партския клон на Аршакидите. С прекъсвания от десетилетия конфликтът продължава около 150 години и накрая приключва с пълна победа на персите.

Установяването на Аршакидите в Армения обръща процеса на елинизация на религията, започнал при династията на Арташесидите. Под непосредствено партско влияние в страната се разпространява зурванитският вариант на маздеизма, която бил изповядван в собствено партските територии и в Мидия, и който в очите на зороастрийските ортодокси от Фарс, тоест на персийските маги, бил ерес или в най-добрия случай схизматично учение. В Армения зурванизмът заварва и се наслажда върху донякъде елинизирания през II–I век пр.Хр. стар маздеизъм, за който било характерно почитане на статуи на боговете и отъждествяване на техните ирански имена с гръцките. Издигането на статуи на боговете била още една еретическа практика в очите на персийските ортодокси и когато между 261 и 293 г. Армения временно попада под пряка персийска власт, едно от първите неща, които предприемат изпратените в страната като царе синове на сасанидския шаханшах, е да наредят да натрошат статуите на боговете, намиращи се в храмовия център в град Багаван.

Установяването на партските Аршакиди през 66 г. в Армения има още един свързан с религията ефект. Новата династия влива свежа кръв във вените на и без това силния вековен култ към Митра, древен индо-ирански бог на слънцето, войнската храброст, на дадената клетва, бог покровител на добитъка и плодovitостта и враг на порочните, лъжците и демоните. За първи път името на Митра е засвидетелствано в Предна Азия през 1380 г. пр.Хр. в договора между царя на хетите Супилиумас/Шуппилиума и Куртивазата, царя на митанийците, хетски съседи от днешна Източна Сирия [Отран, III. 1998, с.43].

Култът към Митра се разпространява в земите на Арменското плато и Анатолия по времето на Ахеменидите, а в следахеменидската епоха, съдейки по многобройните царе с името Митридат, този бог се превръща в патрон на монарсите на Понт и Комагена. Партските Аршакиди на свой ред гледали на Митра като на покровител на династията им, както личи от едно сведение на Дион Касий [Cassius Dio, 1905–1906. LXIII, 5], и с установяването им в Армения култът към този древен бог се засилва още повече до положение да се превърне в част от народната култура, като отчетливи реминисценции от почитта към Митра (парт. и срперс. *Михр/Мехр*) се запазват дори 1000 години след покръстването на страната в образите на Стария и Младия Мхер в прочутия епос „Давид Сасунски“.

Обаче ако в Аршакидска Армения и Партия Митра бил запазил древните арийски характеристики на бог-войн, бог-исполин, бог-конник, бог, въздаващ справедливост, на юг ситуацията се оказва различна. След като Сасанидите овладяват короната на Иран, те се постарават да понижат и разжалват великия арийски бог и патрон на партските и арменските им врагове до статуата на „язата“, тоест до по-нисш бог, засилвайки тежестта и авторитета на Ахура Мазда (средперс. *Ормазд*). По този начин войната сред люде на земята се прехвърля и сред боговете на небето, като от едната страна е върховният господар на персите Ахура Мазда, а от другата – почитаните от партите и арменците Митра и Ахура Мазда. При тях обаче Ахура Мазда обаче не е извечният всемогъщ бог на персите, а син на хермафродитния син на бога на времето *Зурван*. Войната между арменците и персите и техните богове, пламнала през 227 г., е временно прекъсната през 298 г., когато е сключен 40-годишният римо-персийски мирен договор, по силата на който Сасанидите се изтеглят от Армения, която отново възвръща статуата си на римски васал с цар Трдат III или Тиридат III (287–330 г.) начело [Голыйски, П. 2013, с. 242–306]. Предверието на четвъртото столетие предвещавало нова и решаваща промяна в духовния живот на Араратската земя.

¹ В политическата теория на партите, както личи от редица ранни арменски паметници, династията на Аршакидите управлявала не Партия, а Персия и владеела короната на Персийското царство с неговата древна харизматичност. Въпреки това, за разлика от успешно извършените през 226 г. вътрешноирански преврат Сасаниди, които поели на свой ред короната на Персийското царство, при партите никога не е имало ясно изразена претенция за приемственост с предшествашите ги Ахемениди.

Превалът между третото и четвъртото столетие заварва древния свят от Британия до Персия в едно гранично състояние, което може да се опише най-кратко с трите думи: “нужда от промяна”. На изток Сасанидите се нуждаят от отдых и глътка въздух от половинвековните сблъсъци с римляните, за да реорганизируют завладяното от тях партско наследство и за да се еманципират от него. На запад цезарите, превели съвсем наскоро като през тесен мост над пропастта на разпада и банкрута империята, са принудени да мислят как да държат единна огромната държавна сграда, ширнала се от Темза до Ефрат и как да събират средства, за да плащат на ненаситната военна машина, бранеща хиляди километри граници. А на намиращата се между тези две сили Армения предстои, за пореден път, да избере между елино-сирийския Запад и иранския Изток. Като този път Западът не е само елинистически, но и все повече християнски.

Войните между Светия кръст и Свещения огън

Трдат III, който възвръща през 298 г. с римска помощ престола на дедите си, решава да заложи на все по-силното и разпространяващо се християнство в стремежа си да обнови и укрепи страната си. През 301 г. той покръства Армения, оказвайки ѝ по този начин честта да бъде първата в света страна, приела християнството като държавна религия. Защо обаче доскорошният върл христоргонител Трдат, на чиято съвест тежала мъченическата смърт на девицата Хрипсима, националната светица на Армения, решава да предприеме такава решителна крачка на скъсване със старите традиции? На първо място това е проблемът с разнородния етнически състав на държавата, особено в нейните северни, североизточни и източни периферии, където все още имало значително по брой население, пазещо племенната си самобитност, като албанци, гаргарейци, групи с картвелско-иберийска етническа принадлежност и други племенни остатъци от епохата преди Арташесидите. В Пайтакаран например, тоест в прикаспийските територии на Аршакидска Армения, арменци пък изобщо не е имало. Другият не по-малко важен мотив на Трдат III да въведе нова религия в страната бил засилването на личната му власт. До покръстването моделът на върховното управление на държавата представлява земна проекция на небесния зороастрийски ред. На небето върховният бог Ахура Мазда (Арамазд при арменците) бил начело на шест *амеша спенти*, или духовни същности, всяка от които създадена или е манирана пряко от Ахура Мазда и представляваща по един негов атрибут. На земята начело на държавата бил царят, подпомаган от шестима „министри“, излъчвани от най-могъщите родове на Армения, които обаче били и в състояние да оспорват и ограничават абсолютната власт на монарха. Така и небето, и земята били управлявани от две свещени седморки. Християнството предлагало нещо много различно, поне като теория, а именно – един върховен бог на небето и оттам един върховен господар в държавата, притежаващ неоспорима власт. Такъв модел без съмнение се нравел на арменския цар и щял да бъде (отново поне на теория) много полезен за укрепването на властта му [Голийски, П. 2013, с. 330–331].

Покръстването на Армения не се осъществява мирно и с благи думи и увещания, а среща съпротивата на привържениците на старите богове. Затова заедно със свещениците, предвождани от свети Григорий Просветителя (арм. Григор Лусаворич), се движела царска войска, която сривала *мехеаните* (капищата) и смазвала съпротивата на арменските жреци и разбуненото население, представени пейоративно от историка на покръстването Агатангелос като „дедове“ (демони) [Ագաթանգեղոս. Գրքի ԸԸ, ԸԹ, ԸՃ]. Едновременно с покръстването в страната вървяло, както се разбира от Агатангелос, и най-голямото за цялата история на страната допреди установяването на съветската власт през 1920 г. прехвърляне на земи от едни ръце в други – от езическите храмове и непокорни аристократи към църквата с новоучредената ѝ организация: „...*Стигнали и до мехеана посветен на Михр, сина на Арамазд, в селото, което на езика на партите наричат Багайрич. И из основи го сринали и разрушили, и струпаните [в него] съкровища плячкосали и раздали на сиромасите, и [тамошните] земи дарили на църквата, а жителите на областта утвърдили в познанието на истината*“ [Ագաթանգեղոս. Գրքի ԸՃ].

Още по-голяма революция в страната настъпва в духовен и политически план. Новата религия нито е приета лесно, нито бързо и това довежда до разделение на обществото, особено на елитите на страната. Това проличава още в края на царуването на Трдат III, останал в историята с прозвището Велики.

След покръстването на Армения и при организирането на епархийската ѝ структура Арменията е поставена в подчинение на Кападокийската църква с център Кесария в Мала Азия, тоест фактически Арменията е превърната в проводник на духовното и политическото влияние на Римската империя. Това ясно личи от факта, че първият *католикос* (патриарх) на Армения, свети Григорий Просветителят, е ръкоположен през 302 г. от някой си „патриарх Левонд“ (т.е. Леонтий) в Кесария [Արևելիցի, ԺԸ], практика, която продължава и при следващите католикоси Аристакас (325–333 г.), Вртанес (333–341 г.), Йусик (341–347 г.), Парен (348–352 г.) и Нерсес Велики (352–373 г.) [Նորակնուցի. Գիրք Գ, գլուխ ԺԱ; Բիւզանդ. Երրորդ դարուբիւն, ԺԲ]. По този начин младата Арменията е църква и първите ѝ предстоятели по същество били пета колона на Римската империя и в продължение на поне седем десетилетия арменските католикоси били най-влиятелните членове на проримската политическа фракция в страната, към която се числели и редица от най-силните и знатни глави на *нахарарските*² родове. Срещу тази проримска фракция стояла силна проперсийска фракция от аристократи, които гледали на християнството като на отстъпление от традициите и най-вече като инструмент за политическо подчинение на Армения. Дали такова разделение е съществувало преди покръстването, не е ясно поради оскъдността на изворовите данни, но то е твърде вероятно заради вековния статут на Армения на страна, в която си давали среща римското и партското, а от втората четвърт на III век, римското и персийското политическо влияние. Във всеки случай обаче християнизацията на страната води до изкрystalизиране на това разделение на арменските елити на две фракции, защото сега то било засилено от появата на религиозния фактор. Персийската империя, която била пряко засегната от установяването на новата религия в Армения, следяла отблизо събитията и подкрепяла материално и военно проперсийската фракция, защото поетият от Армения нов курс не означавал само твърдото ѝ преминаване на страната на Рим. Не по-малко тревожно за Сасанидите било откъсването на страната от маздеисткия Изток и нейното (за втори и последен път) цивилизационно обръщане към елино-римския и все повече християнизиращ се Запад.

Първият израз на жестокото разделение, обхванало арменския политически елит сред покръстването, идва още през 330 г. и пряка негова жертва става самият Трдат Велики. Агатангелос, историкът на покръстването на Армения, не споменава как е умрял царят. Другият главен източник на сведения за историята на страната през IV век, Паустос Бюзанд, ярък представител на прохристиянската фракция и дори християнски хардлайнер, също остава загадъчно мълчалив. Единствено Мовсес Хоренаци, „Бащата на арменската историография“, разказва каква смърт е сполетяла царя-покръстител. В края на живота си Трдат абдикира доброволно, за да води отшелнически живот. По някое време уединението на царя е прекъснато с искане той да се върне и да поеме отново властта, но Трдат (точно обратното на нашия Борис I) отказва. Ето какво се случва след това:

„Тук изпитвам срам да призная истината, особено беззаконието и нечестивостта на нашия народ и постъпките му достойни за най-голямо оплакване и сълзи. Изпратили за него хора, които да го повикат [обратно, обещавайки] да бъде неговата воля и да поеме [отново] царството. И след като светият не се съгласил, дали му питие с отровно биле както атиняните на Сократ в древни времена или както в по-скорошни разбеснелите се евреи дали на нашия Бог питие смесено с жлъчка“ [Նորակնուցի. Գիրք Գ, գլուխ ԴԲ].

Отравянето на Трдат от аристократи, които все още изпитвали носталгия към отминалите времена („беззаконието и нечестивостта на нашия народ“), дава началото на половинвековни междуособици в Армения, в които активно участват и проримската (прохристиянската), и проперсийската (прозорострийската) фракции. В края на управлението на сина на Трдат, Хосров III (330–338 г.), избухва бунтът

² *Нахарар* – название на представителите на едрата арменска аристокрация. Нахарарите се делели допълнително на „старши“ и „младши“. Както личи от арменската „Военна грамота“ („Зоранамак), съставена най-вероятно първоначално на гръцки към 30-те години на IV век, младшите нахарари обикновено разполагали с частни армии от няколко десетки до няколкостотин души, докато сред старшите имало изключително могъщи магнати с многохилядни войски. Така например, ако фамилии като Каджберуни разполагали със 100 бойци, то *бдешхът* (вицекралят) Алдзник имал под свое командване 4000 души, *бдешхът* на Гугарк – 4500, а фамилиите Кадмеаци и Сюни можели да разчитат съответно на 13 200 и 19 400 души, превръщайки се в истински съперници на арменския цар, който съгласно същата грамота при война можел да извади 36-хилядна войска [оригиналният староарменски текст на грамотата у Адонц: Адонц, Н. 1971, с. 251–252].

на Бакур, *бдеша* (вицекраля) на югозападната арменска област Алдзник, който предава на Сасанидите владенията си. Изпратеният против него военачалник Датабен изменя на Хосров III и преминава на персийска страна, като въвлича царската войска в засада, в която тя е поголовно разгромена от Сасанидите, едва изчакали изтичането на сключения през 298 г. 40-годишен договор с Рим, който предпазвал Армения от насилията им.

Истинските беди за Армения настъпват при Аршак II (345–368 г.). Предшественикът му Тиран (338–345 г.) стои плътно сгъшен под политическата и църковна пазва на Рим и съответно няма особени вътрешнополитически неприятности, но, изглежда, с това въбесява Сасанидите, които вероломно го залавят на една организирана среща за водене на преговори и на път към персийската провинция Асирия е ослепен [Բիւզանդ. Երրորդ դարմիջին, Ի, ԻԱ; Հայ ժողովրդի պատմություն. 1984, էջ 86–87]. Аршак II, синът на Тиран, е освободен от персите и изпратен като цар на Армения с идеята да бъде напълно послушен, но скоро новият владетел показва, че ще се старее да балансира между Рим и Персия, изпращайки да бъде ръкоположен в Кесария новият католикос Нерсес Велики и взимайки за втора съпруга Олимпиада, дъщерята на римския преториански префект Аблабий [Ammianus Marcellinus, 1939, XX, 11]. През 360 г. сасанидският отговор се стоварва върху Аршак под формата на нашествие, в резултат на който Аршак II е принуден да се укрие чак в Иверия (Грузия), а старата арменска столица, прочутият някога Тигранакерт, е разрушена. През 364 г., след като по силата на договора от 363 г. между император Йовиан и шаханшаха Шапур II (309–379 г.) Армения е оставена на произвола на съдбата, персите отново нахлуват и подлагат на мащабно разорение южните и югозападните части на страната, в хода на което, както съобщава Хоренаци, са опустошени и обезлюдени *гаварите*³ Алдзник, Ангелтун, Андзит, Мзур, Даранали, Йекелик, Цопк и са осквернени аршакидските гробници в Ани [Հայ ժողովրդի պատմություն.] По същото време, според Бюзанд, против Аршак се надига цялата периферия на държавата – западните, югозападните, южните, източните (в днешен Азербайджан и Прикаспието), североизточните и северните области на Армения и под контрола на царя остава само сърцето на държавата, известно под името *Миджнашхар* (букв. “Средната земя/ страна”), с ядро наханга Айрарат. По същото време Шапур II, явно окончателно убеден, че Аршак е взел страната на римляните, решава да откъсне “арменската ябълка” само като одрусва дървото, без да се налага да го отсича, тоест проримският цар Аршак II да бъде свален от подкрепени от персите просасанидски настроени нахарари, които да поставят угоден на Сасанидите цар и така да не бъдат дразнени римляните. Че персите подкрепяли напълно арменските междуособици, проличава от поредния епизод от сблъсъка между Светия кръст и Свещения огън в Араратската земя. Братът на арменския главнокомандващ Васак Мамиконеан – Вахан Мамиконеан – съблазнен от своя племенник Мехружан, Арцруни преминава на страната на Шапур II и “като му се понаравил, се отрекъл от [предишния] си живот в Христа и започнал да почита закона на магите, сиреч да се покланя на земята, огъня, водата и слънцето и да отхвърля християнския закон, в който се бил родил.” Шапур II стига дотам в благоразположението си, че му дава за съпруга сестра си Ормиздхут, както и персийска благородническа титла [Բիւզանդ. Զորրորդ դարմիջին, Ծ]. Така Вахан и Мехружан стават отстъпници и поради пораждащото се от всяко отстъпничество ожесточение се превърнали в най-безмилостни врагове на своите сънародници и предводители на персийските войски, изпращани впоследствие срещу Армения.

Изооставеният от римляните и притиснат отвсякъде Аршак скоро изпада в безизходно положение. От Хоренаци става ясно, че след около 4 години хаос и размирици в Армения била навлязла голяма персийска армия начело с някой си партянин Аланаозан, аршакидски роднина на Аршак. Последният е принуден да се довери на обещанията на партянина и потегля за среща с Шапур, но на срещата (тук разказите на Бюзанд, Хоренаци и Марцелин до голяма степен се припокриват, но се и допълват взаимно) Аршак е заловен с измама, отведен в Персия, ослепен и окован в сребърни вериги е хвърлен да прекара остатъка от живота си в крепостта Ъндмъш, известна още и като Аниуш, тоест “Крепостта на забравата” (арм.). Скоро след това първата съпруга на Аршак, красивата, фатална, развратна и жестока Парандзем, е заловена жива, откарана в Персия, където е хвърлена на площада и масово изнасилена от тълпата. Единствен престолонаследникът Пап се спасява, след като е изпратен на

³ *Гавар* (арм.) – област, окръг, провинция. Гаварите влизали в състава на по-големи териториални единици, известни с името *наханг*. Днес в арменски думата *наханг* означава „щат“.

сигурно място на римска територия [Ammianus Marcellinus, 1939, XXVII, 12; Բիզանդ. Չորրորդ դարը և լրիւն, ԾԴ; Խորենացի. Գիրք Գ, գլուխ ԼԴ].

След като Армения остава без цар, през 368–369 г. Сасанидите предприемат ново настъпление. Персите навлизат дълбоко в арменска територия и превземат и разрушават бившата столица Валаршапат, като отвлечат в плен 19 000 семейства. В персийски ръце пада и големият град Ерундашат, като преди да бъде разрушен, от него са отведени в плен 20 000 семейства арменци и 30 000 евреи. Разрушен е и град Зарехаван в областта Багреванд, от който нашествениците отвлечат 5000 семейства арменци и 8000 семейства евреи. Същата съдба постига и град Заришат в гавара Алиовит, от който са изведени 10 000 семейства арменци и 14 000 семейства евреи, както и град Ван, който също е опожарен и разрушен и в който са пленени 5000 семейства арменци и 18 000 семейства евреи. Сасанидите овладяват и разрушават град Нахчаван, от който отвеждат 2000 семейства арменци и 16 000 семейства евреи, а в опустошените области оставят окупационни части [Բիզանդ. Չորրորդ դարը և լրիւն, ԾԶ]. Мовсес Хоренаци съобщава, че персийските войски били командвани от отстъпника Мехружан Арцруни, комуто била обещана арменската корона: “След смъртта на Аршак Шапур събрал голяма войска, предал я на Мехружан, изпратил го срещу Армения и му поверил страната. Дал му за жена сестра си Ормиздухт, издал указ, с който му дарил много села и дастакерти⁴ в Персийската страна, и му обещал да му даде Арменското царство, стига да подчини нахарарите и да обърне страната в маздейската вяра. След като му било заръчано това, той дошъл и като заловил много от жените на нахарарите, заключил ги в различни крепости, като се надявал мъжете им да се върнат [за тях]. И се опитал да забрани всякакъв християнски закон. Заради [неплатени] данъци окува епископи и свещеници и ги изпращал в страната на персите. И каквито книги откривал, изгарял ги и издал заповед да не се следва учението на гърците, а това на персите, и никой да не дръзва да говори или превежда на гръцки по каквато и да е причина, щото да няма никаква близост между арменци и гърци и братска любов между тях, а напротив – да се забрани християнското учение, тъй като по онова време още нямало арменско четмо и писмо и в черквите служели на гръцки” [Խորենացի. Գիրք Գ, գլուխ ԼԶ].

Сасанидското нашествие в Армения, разрушаването на много от градовете ѝ, гоненията против християнството най-накрая принуждават Рим да прецени, че договорът с персите от 363 г. трябва да бъде анулиран. През 371 г. император Валент изпраща на изток пълководеца Теренций, който има за задача да изтика Сасанидите и да възстанови Пап на арменския престол. Войските на Мехружан са прогонени и Пап (368–374 г.) поема арменската корона, след като тържествено е посрещнат от останалите му верни нахарари. В отговор Сасанидите предприемат нова офанзива в Армения и под натиска на водените от Мехружан Арцруни войски Пап се принуждава да търси спасение в планините на Лазика. На следната 372 г. римляните реагират на персийското предизвикателство и изпращат на изток сериозни сили – 12 легиона (ок. 18 000 души) начело с пълководеца Теренций, който трябвало да отвоюва Армения и Иберия. Опитите на Шапур II да настоява за спазване от страна на империята на договора от 363 г. се оказват безрезултатни. Подсилени от арменските контингенти на Пап, при полето Дзирава близо до град Багаван в подножията на свещената от незапомнени времена планина Нпат, легионите напълно разгромяват водените от Мехружан Арцруни персийски войски, а самият той е заловен и екзекутиран [Ammianus Marcellinus, 1939, XXVII, 12; Խորենացի. Գիրք Գ, գլուխ ԼԷ].

Въпреки че Пап възвръща престола си с помощта на римляните, не след дълго той започва опити да се отскубне от хватката им, като извършва един безпрецедентен акт – след 70 години за първи път новият арменски католикос не е изпратен да бъде ръкоположен в Кесария Кападокийска. Новият католикос Сахак (373–377 г.) е поставен от царя на престола на арменските първосвещеници като негово напълно покорно оръдие, след като преди това Пап отравя непослушния и тясно свързан с римляните католикос Нерсес Велики [Բիզанդ. Հինգերորդ դարը և լրիւն, ԻԴ; Խորենացի. Գիրք Գ, գլուխ ԼԸ]. По заповед на Пап занапред епископският предстоятел трябвало да бъде миропомазван в Армения и пак при Пап официално бива утвърдена титлата “католикос на Велика Армения.” С тази стъпка Арменската църква не само се провъзгласява за независима от римската и за автокефална организация [Հայ ժողովրդի պատմություն. 1984, էջ 104], но и решително е пресечен един от главните канали за въздействие на римската пета колона в страната. Това действие на царя, както свидетелства крайно

⁴ Дастакерт (срперс.) – голямо имение, чифлик.

враждебният нему Бюзанд, вбесява Кападокийската църква. В отговор тя издава забрана арменският католикос да може да ръкополага епископи в своя диоцез, което не стреснало особено Пап и напълно послушния му Сахак [Բիզանդ. Չորրորդ դարը Բիզանդ, ԼԹ]. Но ако след убийството на Нерсес и замяната му с послушния Сахак арменският висш клир можел в най-добрия случай като разядосан тигър да държи ноктите си прибрани и да тупа нервно с опашка в земята, да праща оплаквания до Кесария и да обвинява Пап в симпатии към вярата на праотците (отново Бюзанд и неговите постоянни обвинения), римляните по никакъв начин нямали намерение да изпуснат контрола си върху Армения, още повече, че войските на *magister militum* Траян продължавали да стоят на територията ѝ като полусъюзници-полуокупатори. Затова (тук сведенията на Марцелин и Бюзанд не се различават особено) римляните решават просто да премахнат Пап и намиращият се по това време в арменската провинция Багреванд римски генерал Теренций “да назначи друг цар на Армения, за да попречи този ценен за нас народ да премине на страната на персите заради омразата на Папа”. Амиан Марцелин отбелязва, че убийството на Пап било подбудено от доносите и интригите на враждебни нему аристократи. Пап е поканен на преговори с император Валент в град Тарс в Киликия, закъдето заминава със съзнанието, че му е устроен капан и дните му са преброени. На дадения тържествен пир младият цар е подло убит и както разказва Бюзанд, плисналата му кръв се смесила с разлялото се от бокала му върху трапезата вино [Ammianus Marcellinus, 1939, XXX, 1; Բիզանդ. Հինգերորդ դարը Բիզանդ, ԼԲ].

След убийството на Пап римляните поставят като цар на Армения един страничен представител на династията на Аршакидите на име Вараздат с идеята, докато той се занимава с любимите си спортни състезания и юмручни борби на олимпиадите в Гърция, да бъде напълно послушен на империята и „да не мисли за глупости“, сиреч за това, да търси сближение със Сасанидите. Въпреки тези предохранителни мерки се стига до конфликт с всемогъщия *спаранет*⁵ Мушел Мамиконен, предводител на проримската групировка. Мушел е убит, но конфликтът с могъщата фамилия Мамиконен принуждава Вараздат да търси убежище при римляните, които го заточават чак в Британия [Խորենացի. Գիրք Գ, գլուխ Խ].

При следващия си владетел – Аршак III (378–387 г.), син на Пап – Армения продължава да се свлича в пропастта на политическата тленност. Младият монарх се оказва играчка в ръцете на новия спаранет, детронирания Вараздат и реален господар на страната Мануел Мамиконен. В началото на управлението на Аршак спаранетът прави опит за сближаване с персите, но усецайки, че персийската прегръдка може да се окаже смъртоносна за властта му, бързо се преориентира към римляните. Малко преди смъртта си Мануел стига дотам, че с писмо предлага на римския император Теодосий I да му повери съдбата на Армения и Аршак III, тревожен израз на пълното политическо разложение, към което ускорено се носело царството. В Рим обаче планове по отношение на Армения се оказват различни, а на всичко отгоре след смъртта на Мануел през 384 г. нахарарите от проперсийската партия отказват да признаят за цар Аршак III и се обръщат към сасанидския шаханшах Шапур III да изпрати за владетел на Армения друг представител на аршакидската династия.

Шапур III с готовност изпраща Хосров – друга издънка на арменските Аршакиди. Хосров IV (384–389 г.) пристига в Армения заедно със сасанидска войска, водена от персийските аристократи Зик и Араван, на която Аршак III не е в състояние да се противопостави. Аршак претърпява поражение и се изтегля в областта Йекелик, най-западните части на Армения. Скоро повечето от нахарарите в двора на Аршак го изоставят и преминават в лагера на Хосров. По този начин в разделената Армения се установява двуцарствие, на което обаче не е съдено да продължи дълго [Խորենացի. Գիրք Գ, գլուխ Խ]. 1984, էջ 109–110].

Докато Хосров IV и Аршак III се боричкат за властта, през 384 г., както съобщава Комес Марцелин [The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars. 2002, p. 16], между Рим и Персия започват сондажи и преговори за генерално разрешаване на арменския проблем чрез окончателно поделение на страната.⁶ С това разделение двете империи се споразумяват взаимно да пазят гърбовете си в борбите на всяка от тях срещу напирашите неприятели – германските племена в Европа и хионитите номади в Средна Азия. Мирът между римляни и перси просъществува с изключение на един кратък сблъсък

⁵ *Спаранет* – титла, носена от главнокомандващия на арменските войски от IV век насетне.

⁶ Първото разделяне на Армения между Рим и Персия е през 252 г. и то приключва с обединението на страната по силата на римо-персийския договор от 298 г.

през 421–422 г. цели 120 г. [Голийски, П. 2013, с. 373–378]. А когато оттеглилият се в западните части на Армения Аршак III умира през 387 г., според Хоренаци римляните решават нещата по най-безболезнения начин: “след това гърците повече не поставили в тяхната част цар” [Խորենացի. Չիրք Չ, գրութի ԽԶ] и пряко анексирали западните части на Армения царство. В персийската част Хосров IV управлява до 389 г., когато е заменен от Врамшапух. Сасанидите запазват арменската държавност начело с Аршакидите, макар и с васално-автономен статут, чак до 428 г., когато последният цар Арташес IV (423–428 г.) е детрониран от персите по искане на най-могъщите арменски аристократи, които предпочитали чужда, но далечна власт, вместо своя, но близка и държаща ги под контрол. На мястото на Арташес е назначен като *марзпан* (губернатор) партянинът Вехмихршапух. Така, в края на краищата, политически в Армения надделял зороастризмът в лицето на персийската власт, но религиозно надделяло християнството. Но това не станало нито лесно, нито бързо.

Родилните мъки на арменското християнство

В съзнанието на средностатистическия арменец актът на покръстването през 301 г. е еднократно действие с моментален и необратим ефект. По същия начин средностатистическият българин е свикнал неусетно с мисълта, че ако на 31 декември 865 г. България е заспала езическа, на 1 януари 866 г. се е събудила християнска държава. Реалностите и в подножията на Балкана, и в полите на Арарат са съвсем различни.

В действителност в Армения християнството се налага бавно и мъчително в продължение на близо 250 години и вероятно дори в един момент е можело да бъде победено. Академик Еремян съвсем основателно, макар и без да се задълбочава в подробности, заключава, че “изглежда първоначално новата вяра не се е радвала на особена популярност и част от аристокрацията заедно с народните маси се борели в името на вярата на предците си” [Հայ ժողովրդի պատմություն. 1984, էջ 76; Խորենացի. Չիրք Բ, գրութի ԴԲ]. Самата църква, въпреки огромните дарения, които получава през първите петдесетина година от съществуването си, имала слаб морален авторитет както сред простолюдието, така и сред аристокрацията и почти с нищо не променила нравите и начина им на живот. Религията, която църквата проповядвала, повече от век, не достигала до душите на народа и чак когато през 405 г., св. Месроп Маштоц изобретява арменската азбука, християнското учение и книжнина вече можели да се разпространяват на разбираем за арменците език, а не на ползвания от шепя хора гръцки.

Антихристиянската реакция настъпва още през 330 г., когато цар Трдат III е отровен от аристократи, привърженици на старите богове. Отстъплението на значителен брой аристократи от християнството, явно прието от тях проформа, и връщането им към старите богове и нрави, става очебиен факт по времето на Тиран (338–345 г.), както личи от разказа на Бюзанд за убийството на хорепископ Даниел заради критиките, които той отправял към царя.

“И като застанал пред цар Тиран, великият хорепископ Даниел захванал остро да го укорява. Започнал да говори и като излязъл напред, казал “защо забравихте Бога, вашия създател и милосърдието, наставленията и чудесата случили се в дните на вашите предци и във вашите, и се върнахте обратно към заблудите на идолопоклонничеството на вашите прадеди, към ненавистта и алчността, несправедливостта и потисничеството на сиромасите, към разврата, лукавството, насилията помежду ви и убийствата” [Բիզանդ. Երրորդ դարը լի ինչ, ԺԴ].

Някое и друго десетилетие по-късно арменската църква продължава да няма особени успехи в християнското опитомяване на душевността и нравите на арменските елити, като най-очевидният за всички неин провал са царският двор и личният живот на Аршак II. Бюзанд разказва, че племеникът на царя Гнел се жени за Парандзем, дъщеря на Андовк Сюни, един от най-могъщите арменски нахарари, но скоро след това Тирит, другият племенник на Аршак II, изпада в луда страст по Парандзем, наклеветява Гнел пред царя, който е убит по негова заповед. След смъртта на Гнел Тирит поисква от чичо си да му позволи да се ожени за Парандзем и последният, проумявайки, че е бил подведен, заповядва за наказание да умъртвят и Тирит, а след това на свой ред се жени за Парандзем. По-късно, по политически причини, взима като втора съпруга и споменатата вече римлянка Олимпиада (която ревнивата Парандзем впоследствие отравя), без двуженството му да скандализира никого.

При Пап, сина на Аршак, арменското християнство продължава да гори в треската на крехката си възраст, без да бъде ясно дали в края на краищата ще оцелее или не. Още по времето на Аршак от

християнската си вяра официално се отричат двама от едрите арменски аристократи Мехружан Арцруни и братът на арменския главнокомандващ Васак Мамиконеан – Вахан Мамиконеан. Колко други арменски аристократи се били върнали към старите богове в смутните времена в края на царуването на Аршак не е ясно, но изглежда заразата на религиозната носталгия е била проникнала в самия владетелски двор, защото Бюзанд директно обвинява Парандзем, майката на Пап, в „беззаконие“, тоест в езичество. Бюзанд обвинява Парандзем, че била посветила още като дете сина си на *девовете* (демоните), които живеели в Пап и се появявали от тялото му [Բիզանդ. Հինգերորդ դարուբիւն, ԻԲ, ՈԳ, ԻԴ]. Че тези обвинения не са само трафаретен елемент от традиционната антиаршакидска и процърковна линия на Бюзанд, личи от твърденията му, че по времето на Пап в Армения започва ново (след времето на Тиран) отстъпление от християнството и християнската нравственост в полза на древната вяра – възраждат се многоженството (сред аристокрацията) и древните погребални ритуали [Բիզանդ. Հինգերորդ դարուբիւն, ԼԱ]. Всъщност повечето от древните ритуали изобщо не били заличени. Например, когато по времето на Вараздат (374–378 г.) е убит спарапетът Мушел Мамиконеан, роднините му не повярвали в смъртта му и, както разказва Бюзанд, противно на ореола на правоверни християни, поставили тялото му с пришитата към него отрязана глава на една от кулите на крепостта му с думите: “понеже той бе храбър мъж, арлезите ще слязат и ще го възкресят”. Тялото на Мушел останало така, докато не почнало да се разлага, и чак тогава било погребано, тъй като *ar'lez* – духовете с вид на кучета, за които пише през V век и Йовханнес Мандакуни и които съгласно арменското езическо поверие възкресявали мъртвите, като облизвали раните им – не се появили [Բիզանդ. Հինգերորդ դարուբիւն, ԼԶ].

Ако във вътрешните си дела арменската аристокрация продължавала да следва древните обичаи, то в междусобните си вражди тя също така не давала признаци да е възприела нещичко от християнските идеали за милосърдие и човечност, колкото и те да били трудно изпълними извън полето на религиозната теория. Напротив, сред нахарарите наследената от предхристиянската епоха ориенталска склонност към садистична и чреновредителна жестокост оставала все така силна. Например, по време на бунта на бдешха Бакур по времето на Хосров III (330–338 г.) присъединилият се към него царски генерал, споменатият вече Датабен, е заловен и убит с камъни. Бюзанд добавя, че спарапетът Ваче Мамиконеан стига до остров Алтамар (Ахтамар в съвременен четене) в езерото Ван, където Датабен бил укрив семейството си, и избива всички от двата пола [Բիզанդ. Երրորդ դարուբիւն, Ը].

Несмекчената от християнството жестокост на арменската аристокрация и като колективна, и като индивидуална насоченост, обаче истински се разкрива по времето на междусобиците и персийските нашествия при Аршак II и Пап. За да постави под контрол търговските пътища и да държи изкъсо местната аристокрация, Аршак II построява в областта Коговит град на име Аршакаван, в който заселва голям брой декласирани елементи, както и избягали от господарите си зависими люде. Това разпалва яростния гняв на арменското нахарарство, което с мълчаливото съгласие на най-големия след монарха поземлен магнат в страната – арменската църква – напада Аршакаван и изтребва цялото му 20-хилядно население, оставяйки живи само кърмачетата [Հայ ժողովրդի պատմություն. 1984, էջ 88–89]. Това клане дава началото на междусобиците в страната, в резултат на които тя става лесна плячка на персийските нашествия. Младият цар е принуден да бяга на римска територия, а завзелият Армения вероотстъпник Мехружан Арцруни започва да издига отново зороастрийските храмове на огъня и да обръща населението в старата вяра. Когато обаче Пап с помощта на римски войски се връща в Армения през 371 г., верният му спарапет Мушел Мамиконеан изравнява със земята издигнатите зороастрийски *атрушани* (огнени храмове), а последователите на маздеизма бивали изгаряни живи в тях. Мнозина от арменските аристократи, началници на крепости, които били заели страната на Сасанидите, са заловени, по заповед на Мушел одрани живи, кожата им напълнени със слама и във вид на кукли изправени по стените на собствените им крепости [Խորենացի. Գիրք Գ, գլուխ ԼԶ. Բիզանդ. Հինգերորդ դարուբիւն, Ա]. На следната 372 г. след битката при полето Дзирава причинилият толкова бедствия на Армения вероотстъпник Мехружан Арцруни е пленен и наказан със смърт, която вероятно е накарала виделите какво ли не римски съюзници на арменците да изтръпнат. Мовсес Хоренаци разказва, че Мехружан е умъртвен, след като военачалникът Смбат Багратуни поставил на главата му извит като корона нажежен до бяло шиш за месо с подигравателните думи:

“Увенчавам те, Мехружане, тъй като ти ламтеше да царуваши над Армения и аз като аспет⁷ съм длъжен да те коронясам съгласно обичая и правото на моите предци” [Ἰσπρῆνῶν. Գիրք Գ, գրքի լու].

Обаче онова, което без съмнение най-много ужасявало и отвращавало римляните и гърците, бил масово ширещият се сред арменската аристокрация обичай на инцеста, тоест на близкородствените бракове. Той бил навлязъл сред арменските елити под непосредственото влияние на иранците, тъй като е документирано, че практиката на кръвосмесителните бракове била прилагала с фанатично усърдие от висшите (светски и жречески) класи в Ахеменидската, Партската и Сасанидската империи. Например Евсебий Кесарийски в своята „Praeparatio Evangelica“ съобщава следното за нравите на персите, позовавайки се на сведение на гностика Бардесан: „Сред персите било законно да се женят за дъщерите, сестрите и майките си и тези нечестиви бракове сключват те не само в своята страна и земя, но и всички, които се преселват извън Персия. Онези, наречени магусеи (т.е. магите), продължават да извършват този грях, като предават същите закони и обичаи в наследство на децата си“ [Eusebius of Caesarea, 1903; De Jong, A. 1997, p. 406]. За същата практика при персите свидетелства и Псевдо Климентин в неговите „Recognitiones“: „И отново при персите е обичай да взимат майките, сестрите и дъщерите си за съпруги и всички перси по цялата земя сключват брак по този кръвосмесителен начин“ [цитирано по: De Jong, A. 1997, p. 407]. Най-ранното недвусмислено сведение за тази практика се среща при Ксант Лидийски, цитиран от Климент Александрийски в неговата „Stromateis“: „Магите имат сношения с майките и дъщерите си, позволено е да имат сношения и със сестрите си и жените им са поделени не чрез принуда или тайно, а се уговарят когато някой от тях иска да спи с жената на друг.“ Херодот на свой ред разказва една история, че Камбиз искал да се ожени за една от сестрите си и запитал царските съдии дали има закон, позволяващ някому да сключи брак със сестра си. Съдиите отвърнали, че не са открили закон, позволяващ такъв съюз, но са открили закон, казващ, че владетелят на персите може да прави, каквото пожелае. Така Камбиз се оженил за две от сестрите си. Плутарх пък разказва историята на Артаксеркс, който се влюбил в дъщеря си Атоса. Майка му Парисатида научила за това и го увещала да се ожени за нея [De Jong, A. 1997, p. 426–427; вж. също и Plutarch, Artaxerxes].

За кръвосмесителни бракове с гордост съобщава и сасанидският мобадан мобад (върховен маг) Картир в неговия надпис от Кааба-е Зартушт (Кааба на Зороастър) от 70-те години на III век: „И разпалих много огньове и назначих мнозина маги и съставих закони и повели с помощта на язатите, на царя на царете и чрез собствените си усилия и в империята Еран бяха разпалени множество огньове на Варахран, бяха сключени много еднокръвни бракове и много мъже, които бяха неверници, станаха ярващи...“ [Преводът тук е на базата на преводите на: Chaumont, M.-L. 1960, p. 348 и на Kartir, KZ, 1970]. Персите продължавали усърдно да спазват този древен обичай дори и в навечерието на арабското нашествие. За умрелия през 612 г. като мъченик персиец Михрангушнасп, приел след кръщението си името Гиварис (Георги), се казва в неговото житие, че преди да стане християнин бил женен за своята родна сестра [Пигулевская, Н. 1956, с. 186].

Практиката на кръвосмешението е засвидетелствана и при партите. Мери Бойс сочи, че в два надписа на гръцки се споменават имената на управляващия партски цар Аршак и главните му съпруги: „При управлението на царя на царете Арсак... и царицата Сиаса, негова еднокръвна сестра и жена, и Ариязата, наречена Автома, дъщеря на великия цар Тигран и негова жена, и Азата – негова (на Аршак) еднокръвна сестра и жена“ [Бойс, М. 1988].

Причината за това фанатично следване на инцестните практики от перси и парти става пределно ясна от едно сведение на Филон Александрийски, от което се разбира, че кръвосмешението е било практикувано с цел създаването на господарска раса: „Тези от персите, които са на висока длъжност, се женят за собствените си майки; те смятат, че заченатите от подобен брак ще са ненадминати по рождение и казват, че ще ги смятат за достойни за върховната власт“ [цитирано по: De Jong, A. 1997, p. 428].

⁷ В древна Армения аспетът имал наследствената привилегия да поставя короната на главата на арменските царе при тяхното встъпване на престола. Аспетската длъжност преминавала наследствено столетия наред в рода Багратуни (Багратидите).

Сред арменските елити кръвосмешението се разпространява най-вероятно под непосредственото влияние на партите, въпреки че началото му може би трябва да се отнесе още към ахеменидската епоха. Във всеки случай към 301 г. ицестните практики били дълбоко вкоренени сред арменските елити, които по никакъв начин не възнамерявали да се откажат от тях. Затова на събора от 354 г. в град Аштишат, на който бил не само уреден статутът на Арменската църква, но и тя издала редица предписания за морала и поведението на миряните и клириците, инцестът бил строго забранен и заклеймен. Бюзанд цитира това решение на събора, ако не буквално, то поне по смисъл: „И нека в браковете има законност, и нека съпрузите не се съдят и не замислят лукавост един против друг, а още повече да избягват смесените венчавки между близки и женитби с кръвни роднини, особено с най-близките и с такива, подобни на тях“ [Բիզանդ. Չորրորդ դարը Բիզ, Դ]. Хоренаци също говори за това решение на Аштишатския събор: „И две неща забранил [католикос Нерсес] на нахарарските родове: да се женят за близки роднини в стремежа да имат сепухски благороднически сан⁸, и другото – да не вършат скверности над мъртвите според обичая на езичниците“ [Խորենացի. Գիրք Գ, գլուխ Դ].

Строгата църковна забрана на близкородствените бракове очевидно не впечатлила особено арменската аристокрация, защото през 444 г. в град Шахапиван е свикан нов църковен събор, на който са приети 20 канона. От тях канон XIII повторно обявява кръвосмешението за престъпление.⁹ Дали след средата на V век арменското нахарарство е продължавало с ицестните практики, не е ясно поради липса на изворови данни. Но самият факт че почти век и половина след официалното покръстване на страната аристокрацията продължава да се придържа към древните обичаи, показва колко трудно християнската религия и нравственост си пробивали път и се налагали в Армения.

Арменската църква (това не може да се отрече) се мъчела, доколкото ѝ позволяват силите, да се бори и изкоренява наследените от предхристиянските времена нрави, но това ѝ се удавало трудно, а и самата тя не избегнала влиянието на местните традиции. Стана дума вече, че висшите длъжности в арменската държава се предавали по наследство в рамките на оглавяващите ги нахарарски фамилии и които си ги предавали по подобие на собствените им родови владения (т. нар. *хайреник*, букв. “бащиния”).¹⁰ Аналогични обичаи били установени и в рамките на арменската църква, където католикосите, епископите и свещениците наследствено предавали длъжностите по низходяща или съребрена линия, както личи от членове 5 и 8 от протокола от Двинския събор от 648 г. Затова в продължение на 7 десетилетия, чак до смъртта на Нерсес Велики през 373 г., арменските католикоси били до един потомци на свети Григорий Просветителя¹¹. Впрочем, за разлика от западните си посестрими, арменската

⁸ *Сепух* – близък роднина на нахарара, член на даден нахарарски род. Освен най-старшият член на нахарарския род, който се наричал *танутер* (букв. „господар на дома, домовладика“), всички останали се наричали сепухи.

⁹ „XIII. Никой не може да взема за жена родственица... И тъй, на този, който е набожен, пребивава в християнството и чрез кръщението господне носи в себе си печата и знака на небесния цар, му е запретиено да взема за жена сестрата или дъщерята на майчиния си брат, или дъщерята на собствения си брат, или сестрата на баща си или друга жена от рода си до четвърто коляно... Този, който благослови подобен брак или отиде на [такава] сватба, ще бъде съучастник на злото и трябва да бъде отстранен от служба. А ако епископ или йерей се окаже замесен, трябва да бъде лишен от свещенически престол и сан и да не се допуска да извършва служби... А също тъй предстоятелите на църквата, съпричастни към това, както и благословилият венчавката, трябва да платят глоба в полза на бедните: епископът 500 драма, йерейт 200 драма, а също 200 драма и този, който е благословил венчавката и едва след това могат да бъдат допуснати до престола и до свещеничеството“ [цитирано по руския превод у: **Аревшатян, С.** 1959, с. 343–344].

¹⁰ Поземленото имущество на нахарарите се делило на 3 категории: *хайреник* (букв. “бащиния”), *паркевакан* (отдадена земя, “бенефиций”) и *арцатагин* (закупен имот, буквално “на цената на сребро”). *Хайреникът* представлявал родовата земя в тесния смисъл на думата, имотите, предавани от поколение на поколение. Те не подлежали на отчуждаване. В случай, че главата на рода по някакъв начин изпаднал в немилост пред царя и дори бѐдел екзекутиран, следващият член на семейната йерархия поемал страшинството и управлението на родовата собственост. *Паргеваканът* било обаче условно владение, давано за вярна служба и срещу служба към короната или към нахарара сюзерен. При онези родове, които заемали наследствено висшите служби в държавата, постепенно паргеваканът се превърнал в правно отношение хайреник (наследствено владение) [**Сукиасян, А.** 1963, с. 187, 199].

¹¹ Например у Бюзанд: „Пристигнали в град Кесария и предали Йусик, сина на [католикос] Вртанес, за да бѐде ръкоположен за католикос. Поставили го на престола на апостол Тадеос, на престола на великия му предшественик Григор“ [Բիզանդ. Երրորդ դարը Բիզ, ԺԲ].

църква позволявала на епископите да сключват брак и да имат деца и тази практика била запазена чак до XIII век [Нелюбов, Б. 1999]. Тези обичаи били толкова шокиращи за православните, че на Трулския събор от 691 г. наследяването на църковните длъжности било отхвърлено и заклеймено като проява на юдаизъм [Сукиасян, А. 1963, с. 112–113; Еремян, С. 1958, с. 181], въпреки че то всъщност било останка от аршакидската епоха с характерното за нея наследствено предаване на длъжностите вътре в рамките на аристократичните родове. Затова в средновековна Армения обичайна практика била следващият след първородния син в семейството на нахарара да оглави местната епархия, тъй като административните граници на епископииите съвпадали с тези на провинциите (гаварите), доминирани от съответния най-силен нахарарски род. В църковната йерархия след покръстването епископът на царския домен (католикосът) имал аналогичен статут спрямо епархийските епископи както царя спрямо нахарарите. Затова във феодалната йерархия епископите били приравнявани към нахарарите и също като тях се обръщали с почетното *мер* (տէր) – “господар”, съответстващо на английското *lord*, френското *seigneur*, средновековното немско *herr* и средновековното българско *господин*.

Ако за формалното християнство на мнозина от арменската аристокрация и за тяхното инатливото придържане към праотеческите традиции и нрави изворите са сравнително приказливи и детайлно-конкретни, за масата от народа сведенията са като цяло общи, но не по-малко категорични. Например, почти век след покръстването на Армения в страната има цели области, чието население не е християнизирано и, съгласно „Житие на Маштоц“ от Корюн, към 395–396 г. бъдещият създател на арменската азбука Месроп Маштоц се подвизава в гавара (провинцията) Голтн като мисионер сред тамошното езическо население [Չորիկ. Ե].

Половин столетие по-късно, когато персийският шаханшах Йездигерд II (438–457 г.) решава да ликвидира римското влияние в страната си, изкоренявайки християнството от подвластните му Армения, Иберия и Кавказка Албания, едно епизодично сведение хвърля за миг светлина върху религиозната ситуация в Арагатската земя. През 449 г. Йездигерд предлага на арменската знат да се откаже от християнството и в страната да бъде възстановена старата маздейстка вяра. През 450 г. на събор на нахарарите и клира в град Арташат арменците, които само от две десетилетия били под сасанидския ярем, отхвърлят искането на Йездигерд и с това е дадено началото на първото голямо арменско въстание за освобождение от персийската власт. На 26 май 451 г. на Аварайрското поле арменците пресрещат настъпващите персийци в ожесточено сражение, което завършва без решителна победа за никоя от страните. В разгара на битката обаче загива водачът на арменското въстание Вардан Мамиконян, което в края на краищата предопределя и потушаването му. Аварайрската битка е оценена още през V век от тогавашните арменци като свещена война за защита на християнството и затова всичките 1036 загинали аристократи и прости войници вкупом са обявени за светци и мъченици на вярата. Но в тази приповдигната картина на общонародно религиозно единодушие има и някои смущаващи драсвания на четката, защото за тревожната нощ преди сражението историкът Йелише, съвременник и участник в Аварайрската битка, съобщава нещо твърде интересно, а именно, че в редовете на арменските въстаници, водещи свещена война за защита на християнството има... все още непокръстени: „И като издигнал [светият йерей Левонд] олтар, извършили пресветото тайнство, поставили купел и колкото оглашени имало сред войнското множество, всички се покръстили през нощта, а на зазоряване приели светото причастие и така се облекли в одежди от светлина като на великия господен [празник] Великден“ [Եղիշէ. Ե].

Ако съгласно сведението на Йелише приелите кръщението в нощта на 25 срещу 26 май 451 г. са били вече оглашени, сиреч с единия крак стъпили в християнството, а с другия в старата вяра, то от Хоренаци се разбира съвсем ясно, че дори и в края на V век старите култове продължават да се ширят сред арменския народ. Говорейки за враждебността на арменския народ към покръстването през 301 г., Хоренаци казва следното:

„Обаче искам да разкажа за коравосърдечието и високомерието на нашия народ от началото та до днес, народ ту яростен срещу доброто и чужд на истината, ту по природата надменен и склонен да се противи на волята на царя относно вярата на християните, водейки се по ума на жените и наложниците“ [Խորենացի. Գիրք Բ, գլուխ ԴԲ].

Авторът уточнява, че „коравосърдечието и високомерието на нашия народ“ са непроменени „от началото та до днес“, тоест арменският народ масово продължавал да се придържа към старата си вяра и древните си обичаи и традиции поне до последната четвърт на V век, до времето, когато

Хоренаци пише историята си (той я завършва към 482 г.). Дали през следващото столетие в Армения населението продължава да бъде масово слабо християнизирано или дори направо в някои области да се е придържало към старата маздеистка вяра, липсват сведения в писмените извори. Във всеки случай обаче Сасанидите през V и VI век не изгубват надеждата да върнат Армения отново в лоното на зороастризма.

Последните удари на зороастрийския чук

Когато през 449 г. Йездигерд II предлага на арменската аристокрация страната да се откаже от християнството и да се върне към маздеизма, той не стреля напосоки и насляпо. Предложението е внимателно премерено, както личи от писмото до арменските нахарари и висш клир, съставено от натоварения със задачата партиянин¹² Михрнерсех. В посланието си Михрнерсех не само призовава арменците да приемат вярата на персите, но и едновременно с това полемизира с християнството. От думите на Михрнерсех (предадени от Йелише), описващ персийската вяра, обаче се разбира, че Йездигерд II предлага на арменците не ортодоксалния зороастризм на магите във Фарс, а неговата зурванитска форма, която била изповядвана в Армения преди 301 г. Това подсказва, че в сасанидската столица Ктесифон много добре си спомняли каква е била религиозната ситуация в страната век и половина по-рано и са преценили, че една зурванитска, тоест схизматична или еретична Армения, е много по-приемлива за Сасанидите от една християнска страна, пета колона на Източната римска империя [Голийски, П. 2013, с. 265–267].¹³

Въпреки че Йелише съобщава, че на събора в Арташат арменските нахарари и клир отхвърлят искането на Михрнерсех и застават като един в защита на християнската вяра, в действителност е извършен пробив, и то сериозен, в религиозното единство на страната. Най-големи последици за страната и хода на арменското въстание има вероотстъпничеството на арменецца Васак Сюни, най-могъщия нахарар в страната, назначен през 442 г. от персите за марзпан на Армения. Йелише многократно критикува и заклеймява отстъпничеството и предателството му, защото Васак не само приема зороастризма, но и преминава на персийска страна и воюва в Аварайрската битка на страната на врага [Եղիշէ. Դ, Ե]. Васак, както загатва Йелише, явно се стремил да получи от Сасанидите статут на васален цар на Армения и успява да увлече в своето родоотстъпничество и редица други арменски аристократи, както и арменски свещеници, които също се отрекли от християнството и приели зороастризма [Եղիշէ. Դ, Ե].

Вероотстъпничеството и родоотстъпничеството на Васак Сюни през 450 г. съблазнява и други арменски аристократи. Сред тях са Шавасп Арцруни и Вндой. В началото на X век католикос Йовханнес Драсханкертци съобщава, че след като преминали на страната на персите, „двамина от най-старшите от тях – Шавасп Арцруни и Вндой – заповядали да се издигне в Двин Ормздово капище¹⁴. И Вндой назначил за крматет¹⁵ сина си Шерой и установил вярата съгласно персийските писания...“ [Դրասխանկերտցի. 1996, էջ 60–62]. Същото съобщава и съвременникът на Драсханкертци – историкът Товма Арцруни, който обаче уточнява, че Вндой бил персийски марзпан, назначен да управлява Армения: „И като стигнал нечестивият Шавасп Арцруни заедно с марзпана до Айра-

¹² Според ат-Табари той бил не само партиянин, но и аршакид по род [Justi, F. 1895, p. 205].

¹³ От един пасаж у Йелише, който разказва как взетите за заложенници арменски свещеници след Аварайрската битка с мъки и заплахи са принуждавани да се отрекат от християнството, личи, че и към средата на V век зурванитският маздеизъм е нещо различно от ортодоксалния маздеизъм на персийските маги. Йелише нарича персийския зороастризм с думата „Парскаден“ („персийска вяра“), а зурванизма, който бил популярен не само в Армения, но и в Партия, с думата „Пахлавик“, тоест „пахлавска/партска [вяра]“: „И още преди това могатът (великият маг – П.Г.), както му били поръчали, много повече, отколкото била царската заповед, ги измъчвал, тъй като бил шихан денпет на страната Анар (Партия – П.Г.) и още по-пламенен в магството си, както и добре знаел и познавал закона на Зрадеит. И тъй като го смятали за особено прославен поради лъжеученията им, носел името Хамакден, знаел и Ампарткаш, бил обучен в Бозпайит, владеел и Пахлавик и Парскаден. Тъй като това били петте вери, които напълно обхващат всички закони на магството. Но извън тях има и още една, шеста, която наричат Петмог“ [Եղիշէ. Ե].

¹⁴ Ормздово капище (старм. ormzdakan mehan) – храм на Ормазд (Ахура Мазда).

¹⁵ К'ртатет – “върховен жрец” (старм.).

рат, издигнали пред вратите на града Ормздово капище и разпалили идолопоклонското бесовство в него“ [Արծրունի. Դպրութիւն երկրորդ, Ա]. Ситуацията сякаш повтаряла тази от времето на Аршак II (345–368 г.) с разцеплението на арменската знат на християни и зороастрийци, защото въпросният Шавасп Арцруни бил потомък на прочутия родоизменник и вероотстъпник Мехружан Арцруни. Едновременно с това обаче други двама членове на фамилията Арцруни – Нершапух Арцруни и Апрсам Арцруни се сражават в Аварайрската битка в редовете на арменските въстаници в защита на християнството и родината, като дори едното крило на арменската войска е командвано от Нершапух [Եղիշէ. Դ]. Заставането на родна кръв срещу родна кръв във фамилията Арцруни е аналог на изстреблението сред дома Мамиконейан през 70-те години на IV век, когато приелият зороастризма Вахан Мамиконейан е убит от собствения му син като наказание за измяната му към християнската вяра и страната му [Բիւզանդ. Չորրորդ դարութիւն, ԾԹ].

Въпреки че въстанието от 450–451 г. е потушено, Сасанидите се отказват от опитите си да възстановят маздеизма в Армения. А след второто арменско въстание против персите от 481–484 г., което за малко да успее, на Армения е дадено самоуправление в рамките на Персийската империя и привилегията за марзпани на страната да бъдат назначавани представители на арменската аристокрация. Религиозните преследвания са прекратени и новоназначеният като марзпан Вахан Мамиконейан (485–503 г.), ръководителят на второто арменско въстание, провежда мащабно строителство на черкви в страната. След смъртта на последния марзпан арменец Мжеж Гнуни през 548 г. и идването като губернатор на персиец Деншапур тази идилия приключва, както се разбира от едно кратко съобщение на писалия в края на X и началото на XI век Степаннос Таронези, по-известен като Асохик: „Денишапур, който засилил кучепоклонството и разпалил Ормздовия огън в Рштуник¹⁶ и който принудил християните да се покланят на огъня, заради което мнозина загинали [отказвайки да се покланят]. И след него някой си Вараздат, персиец, от същия род“ [Ասոխիկ. 1885, էջ 84]. В руския превод на Мкртич Эмин (Никита Осипович Емин) фразата на Асохик „Денишапур, който засилил кучепоклонството“ е свободно преведена като „Денишапур, разпространяващ скверното учение на магите“ [Асохик, 1864, с. 59]. Смушаващото в случая е, че изразът е твърде буквален и вместо „маздейска вяра“, „езическа вяра“ или „идолопоклонство“ стои терминът „кучепоклонство“. Едва ли Асохик е имал предвид древното арменско вярване в споменатите вече духове-кучета *арлези*, защото „кучепоклонството“ е засилено от персиец Деншапур, тоест то се явявало нещо чуждо, външно и очевидно персийско като произход. В препис № 6 на Асохик обаче вместо думата *զշիւսնդիւթիւնիւն* („кучепоклонството“ във вин. пад.) думата е *զշիւսնդիւթիւնիւն* („кучепоклонствата“ във вин. пад.), което вече насочва към ритуалите, свързани с кучето, важен персонаж в зороастрийската религиозна теория и практика.

Например във *Видевдат*: 19.30¹⁷ се казва, че две кучета седят на моста Чинват, водещ към рая и заедно с небесния ангел посрещат душите на праведните [Литвинский, Б., Седов, А. 1984, с. 162]. Кучето също така е постоянен другар в ритуалното всекидневие на благочестивия зороастриец. Отново във *Видевдат* се предписва децата и кученцата да се отглеждат съответно седем години за дете и шест месеца за кученце [Видевдат: 15.45], а за болните кучета да се полагат грижи като за болен човек [Видевдат: 13.35]. Пак в същия текст се казва, че кучето обединява в себе си осем вида човешки характера [Видевдат: 13.44–48], че то трябва да се храни със същата храна, с която се храни човекът [Видевдат: 13.28].

Зороастрийците и в Древността, и в наши дни имат редица ритуали, свързани с кучето. Един от най-важните е *SagdPd* („Оглеждане от кучето“), при който покойникът е оглеждан три пъти от куче, водено от мага. По време на този заупокоен обред кучето се храни по специален начин – с осветено яйце, символ на безсмъртието, и с три ритуални късчета хляб. Така кучето става страж и защитник на умрелия и осигурява безметежното му преминаване по моста Чинват. Докато душата пътува към отвъдното, в продължение на три дни три пъти на ден се приготвя ритуално очистена любимата храна на покойния и с нея се храни домашното куче, или ако няма такова, улично. На четвъртия ден се

¹⁶ Изглежда, става дума за същия зороастрийския храм в областта Рштуник, издигнат през 450 г. от Шавасп Арцруни и Вндой, и който, съгласно Йелише [Եղիշէ. Ե], на следващата 451 г. е разрушен от арменците и който явно е бил възстановен по времето на Деншапур.

¹⁷ *Видевдат* или “[Закон] даден против девите” е неразделна част от текстовете на Авеста и представлява сбор от практически жречески предписания.

приготвя специално месно ястие, състоящо се от седем вида вътрешности на жертвено животно, които най-добре представят неговата същност. От това ядене се дава и на кучето, а след този ден до четиридесетия кучето се храни по веднъж на ден, в часа на смъртта, всеки път със запечено и посолено яйце и три късчета хляб [Boyce, M. 1977, p. 50–159, 163].

Действията на Деншапур са последният писмено документиран сериозен опит на Сасанидите да възстановят маздеизма в Армения. За това кога точно Деншапур предприема тези действия като ориентир може да послужи споменатият малко по-нататък от Асохик страшен мор по хората, започнал по времето, когато персийският марзпан се опитва да възкреси зороастризма в Армения. Този мор изглежда, е прочутата Юстинианова чума, пламнала първо през 541 г. в Пелузиум в Египет и оттам разнесла се по море до Атина, откъдето плъзва из балканските и малоазийските територии на Източната римска империя. През 542 г. чумата прониква в Мидия-Атропатена и се разпространява сред персийската армия, като самият шаханшах Хосров I (531–579 г.) по чудо оздравява от нея [Stathakopoulos, D. 2007, p. 101]. През 543 г. пандемията достига Италия и Галия, а през 544/545 г. вече е в Британия и Ирландия [Maddicott, J. 2007, p. 173].

През 560–561 г. втора чумна вълна поражда римския Изток, изстребвайки жителите на Киликия, Месопотамия и Сирия¹⁸ и тя съвпада като време с престоя на Деншапур в Армения. Очевидно предприетите от него опити да възкреси зороастризма в Армения са се случили в самия край на службата му като марзпан в страната, тоест през 560 г.

Не е ясно доколко ефектът от мерките на Деншапур е бил значителен, въпреки че вероятно по негово време освен атрушанът в областта Рштуник, за който поменавана Асохик, е изграден или реконструиран и поне още един зороастрийски храм в старата арменска столица Двин. За него археолозите предполагат, че датира от периода 560–570 г. и по времето на третото антиперсийско въстание от 572 г., водено от Вардан Мамиконеан, известен още като Кармир Вардан (Червения Вардан), храмът е почти напълно разрушен от пожар [Russell, J. 1987, p. 488–489], вероятно разпален от бунтовниците.

Изглежда че зороастрийският храм в Двин все пак е бил сериозен култов център, защото Вардан Арвелци, късен автор от втората половина на XIII век, е смесил в своята история построения от Шавасп Арцруни и Вндой атрушан в Рштуник през 450 г. и този на Деншапур в Двин: „Понеже Шавасп Арцруни и Вндой, след като отклонили от вярата [мнозина/някои (?)] старши нахарари, построили Ормздов мехеан в Двин и дом на огъня и поставили за крмает Шерой, сина на Вндой. Като научил това светият Вардан, отишъл със своя полк и убил Шавасп, обърнал в бягство марзпана Микан, опожарил скверния атрушан на Вндой, а Шерой обесил на едно дърво както си бил с одеждите [на маг] и на мястото изградил черква на името на свети Григор“ [Արևելիցի, ԲԷ]. Това смесване у Арвелци очевидно е било улеснено от факта, че през 451 г. храмът в Рштуник е разрушен по време на въстанието прославения Вардан Мамиконеан, а през 572 г. този в Двин е опожарен от неговия съименник и потомък Червения Вардан.

¹⁸ Втората вълна на Юстиниановата чума започва още през 558 г. в Константинопол. Третата опустошава Италия и Галия през 571 г., но взема голям брой жертви и в Константинопол през 573–574 г. Четвъртата вълна е засвидетелствана в Рим през 591 г., Равена и Истрия през 591–592 г. и в Антиохия в Сирия през 592 г. Петата чумна вълна пламва през 597 г. в Солун и оттам се разнася към Константинопол, Мала Азия и Сирия през 599 г. и към Италия и Северна Африка към 599–600 г. Вероятно поредно припламване на чумата има през 618–619 г. в Константинопол и Александрия, но през VII век пандемията като цяло търси своите ловни полета вече източно от Балканите и Анатолия. Така например през 626–628 г. са поразени Палестина, Персия и Северен Китай, през 639 г. – Сирия, Палестина и Южна Месопотамия, през 669–673 г. – Египет, Палестина и Южна Месопотамия, през 680 г. – Рим и Павия, през 683–687 г. – Египет, Сирия и Южна Месопотамия, през 698–700 г. – Сирия и Южна Месопотамия, като тази вълна достига през 698 г. и Константинопол, опустошвайки града в продължение на няколко месеца. Нови припламвания на чумата има през 704–706 г. в Сирия и Южна Месопотамия, през 713–715 г. в Египет и Сирия, през 718–719 г. – Сирия и Южна Месопотамия, през 724–726 г. – Египет, Сирия и Месопотамия, през 732–735 г. – Египет, Палестина, Сирия, Южна Месопотамия и Мала Азия. Чумата така и не си тръгва окончателно: през 743–744 г. Тя опустошава Египет и Северна Африка, като на следващата година се прехвърля в Сирия и Месопотамия. През 745–746 г. епидемията пламва в Рим, Калабрия и Сицилия, откъдето е пренесена към Елада и егейските острови в хода на предислоцирането на ромейски части от Италия на Балканите. В резултат на това през пролетта на 747 г.

Бунтът на Червения Вардан е набързо потушен, но той довежда до намесата на Константинопол и в резултат на нея през същата 572 г. започва продължителна римо-персийска война, която трае до 591 г. През 602 г. избухва най-унищожителният конфликт между двете древни свръхсили, който завършва през 628 г. с грохването на Персия и крайното изтощение на Източната римска империя. През този над половинвековен период възстановяването на зороастризма в Армения е последна грижа на Сасанидите, не само защото в Ктесифон са внимавали да не дразнят подвластните им арменци, но и защото много от военните действия се водели на арменска територията и персите просто нямали физическата възможност да извършат нов опит за възстановяване на маздеизма. Въпреки това в Армения зороастрийски общности, и то силно свързани с древния култ към Митра,¹⁹ изповядван от ахеменидските перси, партите и арменците, не само съжителстват с християните-арменци, но и просъществуват може би чак до XVIII век. През единадесетото столетие арменският политически мъж и интелектуалец Григор Магистрос (Григорий Магистър) в едно свое писмо до сирийския патриарх в Амида споменава за едни сектанти, известни като *ареворди* (старм. мн. ч. *agewordik*), тоест “синове на слънцето”. Магистрос говори за “някои други, заразени от мага Зрадаит, персийските маги, и поклонниците на Слънцето, заразени от тях, известни като *аревордик*. В тази страна (Амида – П.Г.) има много от тях и те за пред хората се наричат християни. Но ние знаем, че ти си запознат с техния обръкан и празен начин на живот” [Цит. по **Russell, J.** 1987, p. 516].

Арменският католикос Нерсес Шнорхали, известен също и като Нерсес Клайеци (1166–1173 г.), пишейки за *аревордите*, отбелязва, че те били арменци, които обаче не били покръстени през IV век от свети Григор Лусаворич (св. Григорий Просветител). Католикосът отбелязва също така, че *аревордите* обожествявали тополата и Слънцето вместо “да смятат Слънцето за нещо различно от блестящо тяло върху небесната твърд, създадено от Бога-Творец и поставено в небесата от Него по подобие на Луната и звездите като факла над света” [Цит. по **Russell, J.** 1987, p. 535].

В края на XI век арменският църковник Паулос Таронеци (Павел от Тарон), пише, че слънцепоклонниците не вярвали във възкресението от смъртта и били верни последователи на Сатаната, не вярвали в Светото писание, а смятали, че мъртвите ги чака вечна тлен и смърт. Още информация за *аревордите* е оставил живелият през XIV век Мхитар Апаранци: “Има и някои арменци, говорещи на арменски, които почитат Слънцето и се наричат *ареворди*. Те нямат нито книги, нито писменост, а бащите учат децата си по преданията научени от предците им от мага Зрадаит, повелителя на огнените капища. Почитат Слънцето, обръщайки лица към него, благоговаят пред тополата, а от цветята тачат лилията, слънчогледа и други, които винаги са извърнати към Слънцето.” През 1395 г. Товма Мецопеци пише, че Тимурленк бил разрушил четири селища на еретиците *ареворди*: Шол, Шъмрах, Сафари и Мараши, но след това “благодарение на козните на Сатаната те отново се намножили в Мердин и Амида”. В житието на Путах от Амида (приел мъченичеството през 1524 г.) се казва, че той бил син на еретик-*ареворди*, а майка му била от Марага в Азербайджан. Баща му и брат му посещавали якобитската църква, а Путах – арменската църква, макар и да не знаел арменски език, а само арабски, персийски и турски. Въз основа на сведения като последното Рач Бартикян заключава, че ереста на *аревордите* била разпространена в районите на градовете Маназкерт (Манцикерт), Амида, Самосата, Мардин и евентуално и в Киликия, като не е изключено не само арменци, но и сирийци да са били последователи на това учение [**Russell, J.** 1987, p. 518; **Бартикян Р.** 1967, с. 104].

Джеймс Ръсел на свой ред сочи като паралел между ритуалите на слънцепоклонниците *ареворди* и зороастрийците факта, че всеки благочестив зороастриец трябвало три пъти дневно – сутрин, следобед и вечер – да рецитира с лице към Слънцето *Xwaršed niwāyeš*, химн, посветен на небесното светило,

чумата поражда за пореден път Константинопол, вилнеейки в града почти година. Но след 748–750 г. изглежда смъртоносна болест се завръща в Ориента или вероятно никога не спира да поддържа огнищата си там, тъй като документално е засвидетелствана в Сирия и Южна и Северна Месопотамия. Припламването на епидемията в Неапол през 767 г. се смята, че е последният случай, в който Юстиниановата чума взема жертви в християнския свят [**Stathakopoulos, D.** 2007, 102–105].

¹⁹ Древният бог Митра/Михр е вплетен в най-почитания след св. Георги светец в средновековна Армения – св. Сергей (сурб Саргис, арм.), чийто патронен празник е през февруари, когато е бил и месец Мехекан, посветен в древния арменски календар на бог Митра [**Голійски, П.** 2013, с. 317–319].

заедно с *Mihra niyāyeš*, химн на Митра, божество тясно асоциирано със Слънцето. Това според Ръсел обяснява и твърдението на Мхитар Апаранци, че аревордите се извършат с лице към Слънцето [Russell, J. 1987, p. 522–523]. Твърдението на Апаранци, че аревордите “*тачат лилията, слънчогледа и други, които винаги са извърнати към Слънцето*”, е особено важно, защото в “Бундахишн” всеки от амеша спентите и язатите е свързан с по едно цвете. Абан (водата) е символизирана от лилията, а Митра от слънчогледа, комбинация, която не само наемква за древните ирански вярвания, че Слънцето потъва в морето при залез и изплува при изгрев [Soudavar, A. 2003, p. 55], но и е сигурен знак, че аревордите са били зороастрийци-митраисти, а не някакви случайни еретици или пък зороастрийци, последователи на сасанидския маздеизъм с неговите принизени авторитет и роля на древния арийски слънчев бог Митра.

Скоро след края на последната римо-персийска война Предна Азия е пометена от могъщата вълна на исляма, която прегазва Армения и Персия. Вратата на Мохамед прекратява триековния конфликт между Христа и Заратуштра в Араратската земя. Но по същото време, точно когато сблъсъкът между Светия кръст и Свещения огън затихва, в Армения неочаквано се ражда едно причудливо тяхно отроче – павликянството, синтез между християнството и маздеисткия дуализъм, на което е съдено да се разпространи на запад и да просъществува там чак до XVII век.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Извори:

Асохик, 1864 – Всеобщая исторія Степанноса Таронскаго Асохика по прозванію. Переведена съ армянского и объяснена Н. Эмином. Москва, 1864 [Vseobshchaya istoriya Stepannosa Taronnskogo Asokhika po prozvaniyu. Perevedena s armianskago i obiasnena N. Eminom. Moskva, 1864].

Страбон, 1964. – Страбон. География в 17 книгах. Москва, 1964 [Strabon. Geografiya v 17 knigah. Moskva, 1964].

Херодот, 1990 – Херодот. История. Том 2. София, 1990 [Herodot. Istoriya. Tom 2. Sofiya, 1990].

Ammianus Marcellinus, 1939. Ammianus Marcellinus The History. Philadelphia, 1939. Online: <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Ammian/home.html> (accessible December 2016)

Cassius Dio, 1905–1906. – Cassius Dio Roman History. New York, 1905–1906. Online: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html (accessible December 2016)

Eusebius of Caesarea, 1903. – Eusebius of Caesarea Praeparatio Evangelica. Translated by E. H. Gifford. Online: http://www.tertullian.org/fathers/eusebius_pe_06_book6.htm (accessible December 2016)

Justinus, 1853. – Epitome of Pompeius Trogus’ “Philippic histories”. Translated by Rev. J.S. Watson (1853). Online: <http://www.attalus.org/info/justinus.html> (accessible December 2016)

Kartir KZ, 1970 – Kartir’s Inscription Kabe’Zartusht in Naqsh-e Rostam. Transl. by D. N. Mackenzie. – In: W. B. Henning memorial volume, p. 264. London, Lund Humphries, 1970. Online: http://www.cais-soas.com/CAIS/Languages/pahlavi/kartir_inscription.htm (accessible December 2016)

Plutarch. – Plutarch Artaxerxes. Translated by John Dryden. Online: <http://classics.mit.edu/Plutarch/artaxerx.html> (accessible December 2016)

Ագաթանգեղոս. – Ագաթանգեղոս. Պատմութիւն Հայոց. Վարք եւ Պատմութիւն Սրբոյն Գրիգորի. [Agat’angeios. – Agat’angeios. Patmutiun Hayots’. Vark yew patmut’iun Srboyn Grigori]. Online: www.digilib.am/texts/agatangelos/patmutiun/index.html (accessible May 2016)

Ասողիկ. – Ստեփանոսի Տառնեցոյ Ասողկան պատմութիւն տիեզերական. Ս. Պետերբուրգ, 1885 [Asoghik. – Step’anosi Tar’nets’woy Asoghkan patmut’iun tiezerakan. S. Peterburg, 1885]

Արեւելցի. – Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ. [Arewelc’i. – Hawak’umn patmut’ean Vardanay vardapeti lusabaneal]. Online: www.digilib.am/texts/vardan_areveltsi/patmahavaq (accessible May 2016)

Արծրունի. – Թովմայի վարդապետի Արծրունեաց պատմութիւն տանն Արծրունեաց. [Artsruni. – T’ovmayi vardapeti Artsruneats’ patmut’iun tann Artsruneats’]. Online: www.digilib.am/texts/tovma_artsruni/patmutiun_tan_artsruneats (accessible May 2016)

Բիւզանդ. – Փաւստոսի Բիւզանդացոյ պատմութիւն Հայոց. Երևան, 1987 [Biuzand – P’awstosi Biuzandats’woy patmut’iun Hayots’. Yerewan, 1987].

Դրասխանակերտցի. – Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց. Երևան, 1996 [Draskhanakertts’i. – Yovhannu kat’oiikos Drasxanakertts’woy patmut’iun Hayots’. Yerewan, 1996].

Եղիշէ. – Եղիշէ. Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին Դաւթի երիզու Մամիկոնի հայցեալ [Yelishē. – Yelishē. Vasn Vardanay yew Hayots’ paterazmin Dawt’I yerits’u Mamikoni hayts’eal]. Online: www.digilib.am/texts/eghishe/vasn_vardanaj/index.html (accessible May 2016)

Չորին. – Չորին. Պատմութիւն վարուց եւ մահուան ան իրանելոյ սրբոյն Մաշթոցի վարդապետի մերոյ ի Չորին վարդապետէ յաշակերտէ նորին. Երևան, 1941 [Koriun. – Koriun, Patmut' iun varuts' yew mahuan ar'n yeganelwoy srboyn Masht'ots' I vardapeti meroy i Koriun vardapetk yashakerdk norin. Yerevan, 1941].

Խորենացի. – Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց. Երևան, 1981 [Khorenats'i. – Movsisi Khorenats'woy patmut' iun Hayots'. Yerevan, 1981].

Շիրակացի. – Աշխարհոյցոյց Մովսիսի Խորենացոյ յաւելածովք նախնեաց. Վենետիկ, 1881 [Shirakats'i. – Ashkharats' uits' Movsisi Khorenats'woy yawelatsovk' nakhneats'. Venetik, 1881].

Публикации:

Адонц, Н. 1971 – Николай Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван, 1971 [фототипно издание на Адонцъ, Николай. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908] [Nicolay Adontz. Armenia v epohu Yustiniana. Yerevan, 1908, 1971.]

Аревшатян, С. 1959 – Сурен Аревшатян. Шаапиванские каноны – древнейший памятник армянского право. – В: Историко-филологический журнал. Том. 2. Ереван, 1959. [Suren Arevshatian. Shahapivanskiye kanoni – drevneyshiy pamiatnik armianskogo pravo. – In: Istoriko-filologicheskij jurnal. Tom 2. Yerevan, 1959].

Бартикян, Р. 1967 – Рач Бартикян. Еретика ареворди (“сыны солнца”) в Армении и Месопотамии и послание армянского католикоса Нерсеса Благодатного. – В: Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология. Москва. Наука. 1967. [Rach Bartikian. Eretiki arevordi (“siyni solntsa”) v Armenii i Mesopotamii i poslanie armianskogo katolikosa Nersesa Blagodatnogo. – In: Ellinisticheskij Blijniy Vostok, Vizantia i Iran. Istorija i filologija. Moskva. Nauka. 1967].

Бойс, М. 1988 – Мэри Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Москва, 1988. Online: <http://zoroastrian.ru/node/742> (доступен: декабрь 2016) [Mary Boyce. Zoroastriysiy. Verovania i obiychai. Moskva, 1988]. (accessible December 2016)

Голийски, П. 2013 – Петър Голийски. Армения и иранският свят I–V век. (Културни, социално-политически и езикови връзки). София, 2013. [Petar Goliyski. Armenia i iranskiyat sviat I–V vek. (Kulturni, sotsialno-politicheski i ezikovi vrazki). Sofia, 2013].

Еремян, С. 1958 – Сурен Еремян. Армения в период кризиса робовладельческого общества и формирования феодальных отношений. – В: Очерки истории СССР. Кризис робовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III–IX вв. Москва, 1958. [Suren Eremian. Armenia v period krizisa robovladelcheskogo obshtstva i formirovaniya feodalnihy otnosheniy. – In: Ocherki istorii SSSR. Krizis robovladelskoy sistemiy i zarozhdenia feodalizma na teritorii SSSR III–IX vekov. Moskva, 1958].

Отран, Ш. 1998 – Шарл Отран. Митра и Заратустра. София, 1998. [Charles Autran. Mitra i Zaratustra. Sofia, 1998].

История на арменския народ, 1998 – История на арменския народ. София, 1998. [Istoria na armenskia narod. Sofia, 1998].

Литвинский, Б., Седов, А. 1984 – Б. Литвинский, А. Седов. Культура и ритуалы Кушанской Бактрии. Погребальный обряд. Москва 1984. [B. Litvinskiy, A. Sedov. Kultura i rituali Kushanskiy Baktrii. Pogrebalniy obriad. Moskva 1984].

Нелиубов, Б. 1999 – Борис Нелиубов. Древние Восточные Церкви. Армянская Церковь. – В: альманах „Альфа и Омега“, № 20, 1999. Электронна версия: <http://www.pravmir.ru/drevnie-vostochnyie-tserkvi-armyanskaya-tserkov/> (доступен: декабрь 2016). [Boris Neliubov. Drevnie Vostochnyie Tserkvi. Armianskaia Tserkov. – In: almanan “Alfahi Omega”, № 20, 1999] (accessible December 2016).

Пигулевская, Н. 1956 – Нина Пигулевская. Города Ирана в раннем средневековье. Москва–Ленинград, 1956 [Nina Pigulevskaya. Goroda Irana v rannem srednevekovie. Moskva–Leningrad, 1956].

Сукиасян, А. 1963 – Алексей Сукиасян. Общественно-политической строй и право Армении в эпоху раннего феодализма (III–IX вв. н.э.). Ереван, 1963. [Aleksey Sukiasian. Obshtestvenno-politicheskiy story i pravo Armenii v epohu rannego feodalizma (III–IX vekov n.e.). Yerevan, 1963].

Boyce, M. 1977 – Mary Boyce. A Persian stronghold of Zoroastrianism. Oxford 1977.

Chaumont, M.-L. 1960 – Marie-Louse Chaumont. L'inscription de Kartir à la “Ka'bah de Zoroastre”. – In: Journal Asiatique. Tome 248, 3. Paris 1960.

De Jong, A. 1997 – Albert De Jong. Traditions of the Magi. Leiden: Brill, 1997.

Justi, F. 1895 – Ferdinand Justi. Iranisches Namenbuch: Gedruckt mit Unterstützung der Königlichen akademie der Wissenschaften. Marburg, 1895.

Maddicott, J. 2007 – John Maddicott. Plague in Seventh-Century England. – In: Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541–750. Edited by Leaster K. Little. Cambridge University Press, 2007.

Russell, J. R. 1987 – James. R. Russell. Zoroastrianism in Armenia. Harvard University Press, 1987.

Soudavar, A. 2003 – Abolala Soudavar. *The Aura of the Kings. Legitimacy and Divine Sanction in Iranian Kingship.* Mazda Publishers, Inc. Costa Mesa, California, 2003

Stathakopoulos, D. 2007 – Dionysios Stathakopoulos. *Crime and Punishment: The Plague in the Byzantine Empire, 541–749.* – In: *Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541–750.* Edited by Leaster K. Little. Cambridge University Press, 2007

The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, 2002. Edited and compiled by Geoffrey Greatrex and Samuel N.C. Lieu. Part II (363–630). London and New York, 2002

Muradyan, G., Topchyan, A. 2008 – Gogar Muradyan, Aram Topchyan. *The Romance of Artaban and Artabir in Agathangelos' History.* Translation and Commentary by Gogar Muradyan and Aram Topchyan (Matenadaran Institute, Yerevan). – In *E-Sasanica*. Online: <http://sasanika.org/esasanika/the-romance-of-artaban-and-artasir-in-agathangelos-history-2/> (accessible December 2016)

Հայ ժողովրդի պատմություն. 1971 – Հայ ժողովրդի պատմություն. Հատոր Ա. Երևան, 1971 – [Hay zhorovrdi patmut' iun. Hator 1. Yerevan, 1971].

Հայ ժողովրդի պատմություն. 1984 – Հայ ժողովրդի պատմություն. Հատոր Բ. Երևան, 1984 – [Hay zhorovrdi patmut' iun. Hator 2. Yerevan, 1984].